

Козир В. В.
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова

ІСТОРИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.

Відстежуються історичні особливості та передумови появи культурницьких громадських організацій в Україні у 20-х роках ХХ ст.

Ключові слова: культурно-просвітницькі організації, більшовицька влада, Україна.

Отслеживаются исторические особенности и предпосылки появления культурных общественных организаций в Украине в 20-х годах ХХ в.

Ключевые слова: культурно-просветительские организации, большевистская власть, Украина.

The historical features and cultural prerequisites for the non-governmental organizations in Ukraine in the 20s of XX century are traced.

Keywords: cultural and educational organizations, the Bolshevik regime, Ukraine.

З утворенням Радянської держави в ній стрімко почали з'являтися громадські об'єднання і організації різноманітного напрямку та спрямування. Їх поява в цей час є зовсім не випадковою, і була цілком зумовлена внутрішнім та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи періоду 20-х років ХХ ст. Сама структура громадських об'єднань радянської України була цілком подібною до компартійної структури. Це було зумовлено тим, що більшовицька влада була зацікавлена в тому, щоб повністю тримати їх під своїм контролем. Цього можна було досягти за умови централізованості побудови громадських об'єднань, оскільки в умовах наявності чіткої вертикалі управління вони ставали цілком керованими.

Окреме місце в цій структурі займали товариства, яким належало займатись проблемами соціально-культурного сектору. До них належали Товариство "Геть не писемність", "Просвіта", товариство "Сільбуд", "Товариство культурного єднання з селом", "Спілка безвірників", "Друзі дітей", Товариство друзів повітряного флоту "Авіахім", Товариство друзів радіо, Товариство друзів радянської кінематографії.

Для компартійної верхівки цього періоду, важливим завданням режиму в СРСР загалом та в Україні зокрема було забезпечення виховання людини нового типу, просякнутої марксистським світоглядом із внесеними до нього більшовицькими корективами. Для максимального охоплення найширших верств населення переважно дрібнобуржуазної, селянської країни, якою була УСРР, залучення до процесу "ідеологічного освоєння" різних соціальних демографічних, професійних груп населення, що мали найрізноманітніші сфери інтересів, вимагало від компартійної верхівки приділення належної уваги низці добровільних, зокрема й освітньо-культурних товариств, що повинні були зайняти свою нішу у системі громадських об'єднань України.

Партійні постанови та резолюції постійно підкреслювали необхідність "зв'язку з безпартійною масою та проведення партійного впливу в ній", постійного "виявлення громадської ініціативи..., зокрема зі створення добровільних об'єднань" [1]. Особливої

уваги місцеві більшовики надавали активній громадській роботі серед молоді. Це було пов'язано з чітким усвідомленням номенклатурою значення контролю та можливості використання з власною метою найактивнішої частини суспільства. “Від класової свідомості нашої молоді, – зазначав П.Постипев, – від її відданості справі соціалізму, від її дисциплінованості та організованості, від її технічної та політичної грамотності, уміння працювати в дуже значній мірі залежить виконання нашого народногосподарського плану” [2]. Отож, на громадські об'єднання цієї групи покладалось вагоме завдання від злади.

Освітньо-культурні товариства створювались не на порожньому місці, а заміщали собою організації, що активно діяли до встановлення більшовицької влади. Першими під реорганізацію потрапило товариство “Просвіта”, що вдало діяло на українських теренах під час громадянської війни, і мало велику дореволюційну традицію. Так у липні 1920 року голова РНК УСРР Х. Раковський запропонував замінити “Просвіти” радянськими освітніми закладами. Більшовицька влада все таки не наважилася ліквідувати “Просвіти” одразу. Реорганізація “Просвіти” відбулась в декілька етапів. Так, на першому етапі, на початку 1920 року “Просвіт” було підпорядковано державним структурам. Наступним кроком стало те, що з середини 1920 р. компартійна влада розпочала радянізацію “Просвіт”. З цією метою ці громадські об'єднання були переведені на новий статут, відповідно до якого їх основним завданням стала пропаганда політики радянської влади [3]. Діяльність “Просвіт” широко розгорталася навіть у 1921 р., однак у цей час більшовицька влада вже розпочала тиснути на них, унаслідок чого в 1922 р. ці товариства на території під радянської України занепадають [4], хоча на українських землях, що увійшли до складу Польщі, товариства “Просвіти” вдало функціонували до 1939 р. У 1922 р. керівництво КП(Б)У декларувало необхідність перетворення “Просвіт” із національно-патріотичних культурно-просвітницьких організацій на товариства, що мали поширювати серед населення комуністичну ідеологію [5]. Проте компартійній владі навіть такі підконтрольні “Просвіти” були непотрібні, на початку 1923 року ці громадські об'єднання були ліквідовані владою: усі їх філії, осередки та читальні було розпушено, а майно “Просвіт” було конфісковано та передано до новоутворених радянських культурно-освітніх установ [6].

В цей же період, з весни 1920 р. в Україні починають діяти установи, що отримали назву “народні будинки”. Серед основних функцій, що поклалися на цю структуру, було проведення культурно-просвітницької роботи, та популяризація серед селянства колективні форми ведення господарства [7]. Згідно з постановою РНК УСРР від 7 грудня 1921 р. “народні будинки” було перетворено на “селянські будинки” [8]. Мета, сільбудів полягала вже в налагодженні співпраці між робітниками та незаможними селянами [9]. Спочатку сільбуди були у віданні Наркомзему УСРР, однак у 1923 р. РНК УСРР підпорядкував їх Нарком освіти [10]. У цей час відбувається перетворення на сільбуди осередків товариства “Просвіта”. Із 1925 р. сільбуди фактично стають центрами політико-освітньої роботи на селі. У цей час відбувається їх централізація [11]. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 13 березня 1925 р., політична пропаганда стає провідним завданням сільбудів [12], які в 1927 р. зазнають організаційних змін: скасовані

районні сільбудди, натомість введені так звані “опорні” сільбудди, було взято курс на перетворення хати-читальні в сільбудди [13].

Особливе місце в групі освітньо-культурних товариств займало добровільне товариство “Геть неписьменність”, що мало взяти на себе основний тягар лікнепу. Одним із найважливіших завдань, яке постало перед компартійною владою у соціально-культурній сфері, було подолання неписьменності, рівень якої був серед українського (особливо сільського) населення на початку 20-х рр. вкрай високим. В тезах доповіді по підготовці проведення тижня лікнепу зазначалось, що в Україні станом на 1920-й рік неписьменного населення віком від 18 до 40 років та більше було 5.263.000. Тобто 58,5% дорослого, працездатного населення країни [14], а за віковою групою від 8 до 50 років, в Україні на 1923р. взагалі налічувалось 12 млн. неписьменних [15]. Згідно з постановою РНК УСРР від 12 червня 1921 року “Про боротьбу з неписьменністю” все населення України мало стати письменним [16]. За початкову мету, держава ставила завдання ліквідувати неписьменність серед найбільш продуктивної частини суспільства – громадян віком до 35 років. Таку кількість навчити грамоті відразу було неможливо, тому в 1923р. приймалося рішення охопити навчанням найбільш “передові групи” [17]. ВУЦВК у свою чергу встановив два терміни лікнепу: для членів сільрад, профспілок, комнезамів – до 1 травня 1925р., а для решти працездатних – до 7 листопада 1927р. Встановлення різних термінів для окремих категорій населення мало і чисто політичну підставу, оскільки залучення до навчання, в першу чергу, сільського активу й бідноти було наочним втіленням класового підходу до культурно-освітньої роботи на селі [18].

Та незважаючи на такі благу мету, як ліквідація неписьменності, більшовицька влада перш за все розглядала громадські організації як важливий елемент політичної системи, і вбачала саме в них засіб активізації роботи по розгортанню масової освіти серед громадян. Грамотність народу, радянськими керманічами бачилась передусім як спосіб формування політичної опори режиму на селі і в місті. Справжні цілі перевиховання населення в комуністичному дусі свідомо маскувались і подавались на загал у вигляді “залучення якомога ширшої громадської маси до політичного життя та управління державою” [19]. Отже, ліквідація неписьменності та малописьменності вбачалося першим етапом політичної освіченості.

Кампанія ліквідації неписьменності набула ознак широкої політичної акції. Влада розуміла, що нова економічна політика спричинить поживавлення так званих “капіталістичних елементів і дрібнобуржуазної ідеології”, намагалась протиставити капіталістичному впливові проведення відповідних економічних заходів й енергійну роботу. Тому вся діяльність з ліквідації неписьменності набувала централізованого характеру [20]. Крім того, ключову роль відігравав примус, як невід’ємний елемент воєнно-комуністичної диктатури. У 1919-1921рр. робота по ліквідації неписьменності впливала з відповідних декретів РНК УСРР та проводилась під керівництвом Надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю.

В цей же час було прийнято рішення про утворення громадської організації, що увібрала би в себе функції, як “Просвіт”, так і “Сільбудів”, і очолила б рух по боротьбі з лікнепом. Результатом цього стало утворення 2 листопада 1923 року у всесоюзному масштабі товариства “Геть неписьменність” – саме тоді було зареєстровано статут цього

громадського об'єднання та створено його керівні органи. Організація мала займатися ліквідацією неписьменності серед населення за допомогою організації культурно-просвітницьких установ та проведення культурно-просвітницьких заходів. В Українській СРР статут товариства "Геть неписьменність" було затверджено МЕКОСО 1 грудня 1923 р. [21]. Організаційне оформлення товариства тривало протягом 1924 р. Навесні 1924 р. Організаційним Бюро товариства були вироблені положення про умови членства в товаристві, про його джерела фінансування [22].

Стратегічна мета товариства "Геть неписьменність" полягала в ліквідації неписемності та малописьменності, і мала досягатися такими шляхами, як широка пропаганда ідей боротьби з неписьменністю, і масовим долученням неписьменних та малописьменних робітників та селян в школи лікнепу та малописьменних [23].

Діяльність товариства "Геть неписьменність" серед населення поділялась на декілька напрямків. Товариство здійснювало збір коштів, надавало допомогу органам народної освіти з питань організації лікпунктів, забезпеченні їх учбовою літературою. Досвід підказав, що з метою попередження рецидиву неписьменності, ті, хто навчався грамоті, повинні були залучатися в систему клубної роботи, насамперед в гуртки малописьменних. Силами товариства для них полегшувався вибір підручників, влаштовувалися колективні читання, короткотермінові курси, здійснювалася робота з підготовки викладачів для шкіл лікнепу національних меншин [24]. Члени товариства проводили агітацію з метою залучення неписьменних до лікпунктів, здійснювали висвітлення перебігу ліквідації неписьменності в періодичній пресі, надавали можливість слухачам лікнепу користуватись їдальнями та бібліотеками. В доповідній записці Секретаріату Всеукраїнського товариства "Геть неписьменність" до РНК УСРР повідомлялося, що в 1924 році ТГН, окрім повного утримання шкіл лікнепу, проводило ліквідацію неписьменності поодиноким-гуртовим порядком, допомагало лікпунктам, створеним Надзвичайною комісією з ліквідації неписьменності, забезпечуючи їх опаленням, освітленням, "позаяк державні кошти, відпущені на ліквідацію неписьменності, витрачалися майже виключно на виплату вчителям та закупівлю підручників" [25].

Організаційна структура соціально-культурних товариств, зокрема товариства "Геть неписьменність" була такою: Правління, що складалося з 3-х осіб (голова, секретар та скарбник), воно обиралося на річний термін; Ревізійна комісія також складалася з 3-х осіб. Керівні органи губернських та районних товариств дублювали структуру центральних керівних органів [26]. Осередок товариства "Геть неписьменність" – повинен був налічувати не менше як 5 осіб. Усі свої дії осередок мав узгоджувати із керівництвом товариства на окружному рівні [27].

Початковий етап утворення Товариства "Геть неписемність" був доволі складний. Поодинокі звіти з регіонів України зовсім не втішали Центральне Правління. В округах в роботі Товариства був абсолютний застій. Більшість низових організацій "Геть неписемність" були фіктивними й існували лише на папері [28].

Через рік після утворення Товариства, Центральне Правління немало реального уявлення про стан речей в цілому по Україні. Запити з центру надіслати звіт про роботу залишалися без відповіді. Так про стан роботи Товариства на Волині, Центральне

Правління дізналося лише з доповіді губернського інспектора по лікнепу, т. Завадського. В ній було чітко зазначено, що справа лікнепу на Волині перебуває в ембріональному стані, і це саме в цій губернії, що по кількості неписьмених займала одне з перших місць по Україні [29]. Протоколи засідань Робочого Бюро Товариства “Геть не письменність” також відзначали кваліть роботи на Поділлі, Чернігівщині, Донбасі [30]. Пізніше в звітах Товариства було прямо сказано, що протягом 1923 – 1924 років ТГН не вдалося консолідуватись у всеукраїнському масштабі, і навіть не можливо цілком виділити і перевести в цифри всю роботу за цей період. Вся робота Товариства в центрі і на місцях була цілком об’єднана з Урядовою Всеукраїнською Комісією Грамчека. Лише в 1924 – 1925 рр. ТГН після “тижня лікнепу” проведеного по всій Україні більш менш виявило своє “громадське лице” [31].

Багато округ скаржились Центральному Правлінню Товариства на те, що не можуть починати і розвивати роботу, бо не мали ні приміщень, ні штату, ні жодних матеріалів для ведення діловодства. На це Правління могло допомогти лише порадою, що для початку роботи осередку, слід використати апарат (бухгалтерію, касу, агентів, канцелярію і т.д.) якої не будь громадської організації (банк, кооперацію, Червоний Хрест) на чолі якої стоїть людина громадська, що має вплив на радянські і громадські організації, а особливо коли ця людина охоче працюватиме в ТГН. Таку людину радили вибрати заступником Голови Товариства, а вона мала в свою чергу своїм апаратом розпочати і “витягти” роботу ТГН [32].

Незадовільною була робота і тих відділень Товариства, що існували реально. Вони у своїй більшості були інертними і млявими у роботі, яка полягала лише в організації тимчасових оргбюро [33][34]. Цьому існувало декілька пояснень. По-перше багато місцевих Правлінь по складу своєму мали відомствений характер. Другим фактором, що заважав розвитку Товариства, було те, що велика частина членів, що входили у склад Правління, були обтяжені своєю основною роботою, тому і не могли приділяти достатньо часу на ТГН.

Були проблеми і в самій роботі Товариства. Так порушуючи норми статуту важливі питання Товариства “Геть не письменність” вирішувались поодинокими членами, або інспекторами Лікнепу, при чому не повідомляючи інших членів [35]. Це вносило певну неузгодженість в діяльність Товариства.

Для того, щоб покращити і оживити діяльність Товариства “Геть не письменність” в листопаді-грудні 1924 р. було вирішено провести у всеукраїнському масштабі агітаційну компанію. Вона мала вирішити дві найбільш гострі проблеми: покращення матеріальної бази Товариства, та широке залучення громадськості до справи лікнепу. Але результати цієї компанії не виправдали очікувань Товариства. В члени “Геть не письменність” було залучено близько 200 тис. робітників та селян, організовано 2400 низових організацій, і взято на утримання коштом Товариства 2563 лікпунктів, де проходили навчання 77 тис. неписьмених [36]. Це зовсім не відповідало планам по боротьбі з неписьменністю, що ставила більшовицька влада перед Товариством. Адже, щоб виконати заповіт Леніна, і до X роковин Жовтневої революції подолати неписьменність, потрібно було навчити до 4 млн. чол., для чого потрібно організувати 40.000 лікпунктів.[37].

Ще одним несприятливим фактором у становленні Товариства "Геть неписьменність" була відсутність фінансування. Утворюючи Товариство в зверненні ВУЦВК до відповідних органів в серпні 1923 року, зазначалося, що держава не може взяти на себе усіх витрат з ліквідації неписьменності. А. Луначарський на II сесії ЦВК СРСР в доповіді про народну просвіту зазначав: "Товариство сприяння ліквідації неписьменності "Геть неписьменність" виносить прекрасні резолюції, але конкретно дає мізерні результати". Цей закид наркома був небезпідставний, бо причина, як підкреслив сам Луначарський, полягала в недостатньому фінансуванні. В 1923 році замість одного мільйона семисот тисяч, на які розраховувало товариство, було отримано лише сто тисяч, тобто 1/17 від запланованої суми.

Існуючи, як громадське об'єднання, Товариство "Геть неписьменність" не могло саме себе утримувати. Про це свідчать численні відповіді Губернських відділів ТГН на запити з Центрального правління чому не виконуються плани по ліквідації неписьменності. В них зазвичай зазначалось, що обмеженість коштів, недорід, та скрутне економічне становище не дають можливості нормально розвернути громадську діяльність Товариства [38]. Фінансову діяльність ТГН починало взагалі з мізерних сум. В Акті ревізійної комісії вказано, що Товариство розпочало свою діяльність на незначні пожертви і дотації в сумі 10.000 карб., які до речі, воно мало повернути [39].

Таким чином, більшовицька влада, що тільки починала ставати на ноги, намагалася виховати і створити суспільство нового типу, яке б мало жити згідно марксистського світогляду. Саме для цих ідеологічних змін і створювались культурно-просвітницькі товариства, що повинні були займатись пропагандою політики радянської влади, та поширювати серед населення комуністичну ідеологію. Просвітницька робота серед народу розглядалась радянським керівництвом, передусім як спосіб формування політичної опори режиму на селі і в місті. Оголосивши боротьбу неписьменності та малописьменності, влада розпочала перший етап у формуванні політичної освіченості громадськості.

Використана література:

1. Постишев П. Статті та промови. – К., 1935. – С.454 – 455.
2. Косіор С.В. Вибрані статті та праці. – К., 1967. – С.145 – 148.
3. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 7. – Арк.44.
4. Євлесевський Л., Фарина С. «Советизація» та занепад товариств «Просвіта» в 1920-23 рр. // Розбудова держави. – 1994. – №5. – С.51.
5. Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003. – С.74-75.
6. Касьянов Т., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991. – С.53.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.631. – Арк.114; Спр.844. – Арк.81.
8. Там само. – Спр.748. – Арк.10.
9. Там само. – Ф.1. – Спр.631. – Арк.118.
10. Там само. – Спр.2492. – Арк.79.
11. Землюліна Н.І. Діяльність сільбуду з формування комуністичної свідомості українських селян (1921-1929 рр.) // Український селянин. – 2006. – Вип.10. – С.146-147.

12. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 березня 1925 р. «Про товариства «Селянський будинок» і районні та окружні їх спілки» // Культурне будівництво в Українській РСР: важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959. Т. I. 1917-1941... С.277.
13. Висновки щодо політико-освітньої роботи на селі. З матеріалів кушових семінарів Харківської округи 1925-1926 рр. – Харків, 1927. – С.3-4.
14. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.124. зворот
15. Відозва ВУЦВК до всіх губвиконкомів професійних та громадських організацій України //Порадник ліквідатора неписьменності та мало письменності. Під ред. Ц.М.Підгірненської та А.С.Лібермана. – Х., 1924. – С.7-9.
16. Зібрання постанов уряду УРСР. – 1921. – №9. – С.254.
17. Молоткіна В.К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій України в умовах НЕПу (1921-1929рр.): Дис. канд. істор. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.83.
18. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. ХХ ст.). – К., – Науковий світ.-2002.,Вказана праця. – С.184.
19. Систематический сборник важнейших декретов. 1917-1920. – М., 1920. – С.193.
20. Компартія України в резолюціях і рішеннях. Збірник документів. – К.: Держвидав УРСР, 1958. – Т.1. – С.518.
21. ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр. 1012. – Арк. 79-81.
22. Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. 2286. – Арк. 24, 52-55.
23. ЦДАВО України. – ф.387. – оп.1. – спр.1. – арк.44-45.
24. Информационный бюллетень общества «Долой неграмотность». -1924. -№3. с.4
25. Журба М.А. Вказана праця. – С. 183.
26. ЦДАВО України. – Ф.5.– Оп.1. – Спр. 2286. – Арк.22.
27. Порадник ліквідатора неписьменності та малописьменності / Склад. Ц.М. Підгірненською, А.С. Ліберман. – Червоний шлях. – 1924. – С.47.
28. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 17
29. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 176.
30. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.17. – Арк. 8.
31. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.60. – Арк. 24.
32. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 122.
33. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 87.
34. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 79.
35. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 87.
36. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.16. – Арк. 28.
37. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 124.
38. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.80.
39. ЦДАВО України. – Ф.387. – Оп.1. – Спр.185. – Арк.70.